

*Prusy w dobie kształtowania się kapitalizmu (1806-1871),
pod redakcją Grzegorza Kucharczyka opracowali:
Grzegorz Kucharczyk, Dariusz Łukasiewicz, Rafał Łysoń,
Zygmunt Szultka, Bogdan Wachowiak, Wydawnictwo Poznańskie,
Poznań 2014, ss. 1088*

O mawiana książka to trzeci, przedostatni tom zbiorowego opracowania historii Prus, przygotowanego w poznańskiej pracowni Instytutu Historii PAN¹. Redaktorem naukowym całości przedsięwzięcia, mającego liczyć cztery tomy, jest Bogdan Wachowiak, który był także redaktorem dwóch pierwszych tomów, wydanych w 2001² i 2010 roku.³ Koncepcja tego monumentalnego dzieła powstała w latach 80. XX wieku i zakładała, że będzie ono obszerną prezentacją dziejów Prus, pozbawioną typowej dla dotychczasowych opracowań koncentracji na dziejach stosunków polsko-brandenbursko-pruskich.

Długi okres przygotowania i wydania dwóch pierwszych tomów sprawił, że redaktorem naukowym trzeciego tomu został przedstawiciel młodszego pokolenia, Grzegorz Kucharczyk (ur. 1969). Zmiana pokoleniowa nie zmieniła jednak znacząco założeń opracowania, co znalazło wyraz we wprowadzeniu do trzeciego tomu (s. 3-7), napisanym przez Bogdana Wachowiaka (ur. 1929). Kluczowe jest następujące stwierdzenie:

Podejmując trud wypracowania nowego obrazu dziejów Prus w latach 1806-1871, możliwego do przyjęcia zarówno dla strony polskiej, jak i niemieckiej, zespół autorski tomu wraz z redaktorami nawiązywali do założeń metodycznych i metodologicznych obowiązujących w poprzednich częściach syntezy (s. 6).

Zgodnie z tą deklaracją, charakterystyka literatury i źródeł dla trzeciego tomu (s. 9-21), napisana przez Grzegorza Kucharczyka, utrzymana jest w stylu wypracowanym przez Bogdana Wachowiaka w tomie pierwszym i drugim. Omówienie literatury, choć zawiera dziesiątki tytułów, jest zatem nie tyle krytycznym omówieniem ze wskazaniem na przemiany dokonujące się w historiografii, lecz raczej wyliczeniem ważniejszych książek i artykułów. Istotną różnicą w stosunku do poprzednich dwóch tomów jest natomiast omówienie źródeł archiwalnych i drukowanych, ograniczone

¹ *Historia Prus. Narodziny – mocarstwowość – obumieranie*, red. B. Wachowiak, t. I-IV.

² *Dzieje Brandenburgii-Prus. Na progu czasów nowożytnych (1500-1701)*, oprac. B. Wachowiak przy udziale A. Kamińskiego, Poznań 2001.

³ *Prusy w okresie monarchii absolutnej (1701-1806)*, red. B. Wachowiak, oprac. Z. Szultka, A. Kamiński, G. Kucharczyk, D. Łukasiewicz, B. Wachowiak, Poznań 2010.

do minimum obejmującego niepełne dwie strony. Może to budzić pewien niedosyt bardziej dociekliwego czytelnika, tym bardziej, że wymieniono jedynie archiwa państwowe oraz podstawowe edycje źródeł.

Zasadniczą część książki stanowi wykład dziejów Prus w latach 1806-1871, podzielony na trzy okresy: reform Steina-Hardenberga i wojny wyzwoleniczej (1806-1815), restauracji i Wiosny Ludów (1815-1850) oraz monarchii konstytucyjnej (1850-1871). W ostatniej części umieszczono jednak – oprócz pięciu rozdziałów traktujących o historii lat 1850-1871 – także trzy rozdziały obejmujące cały zakres chronologiczny tomu (1806-1871), a dotyczące stosunków wyznaniowych i kościelnych, kultury i sztuki oraz mentalności, rodziny i życia codziennego.

Pierwsza część składa się z pięciu rozdziałów, spośród których cztery zostały napisane przez Dariusza Łukasiewicza. Pierwszy rozdział to obszerny opis działań wojennych w latach 1806-1807 oraz postanowień traktatu pokojowego zawartego w Tylży. Rozdział drugi napisany został przez Grzegorza Kucharczyka, który w syntetyczny sposób scharakteryzował politykę i ustrój Prus w okresie reform Steina i Hardenberga, czyli – inaczej mówiąc – w okresie napoleońskim. Autor bardzo umiejętnie dokonał selekcji najważniejszych faktów i omówił genezę pruskich reform, zwracając uwagę na inspiracje rodzime (pruskie i niemieckie) oraz francuskie. Następnie przedstawił miejsce państwa pruskiego w polityce międzynarodowej lat 1806-1812, plany reform w okresie ministerium Steina (1807-1808) oraz spory wokół ich realizacji po dymisji Steina (1808-1810) i po objęciu rządów przez kanclerza Hardenberga. Wątki naszkiecowane przez Grzegorza Kucharczyka rozwinął w kolejnych trzech rozdziałach Dariusz Łukasiewicz. W rozdziale *Reforma organów władzy państwowej* omówił proces odchodzenia od systemu rządów gabinetu monarchy na rzecz podziału resortowego, następnie kwestię likwidacji kamer wojennych i domenalnych w prowincjach oraz zastąpienia ich rejencjami, ordynację miejską (1808), edykt o żandarmerii (1812), reformy armii, oświaty oraz próby powołania reprezentacji stanowej i narodowej. Rozdział *Stosunki społeczno-gospodarcze i reforma stosunków wiejskich i miejskich* otwiera prezentacja reform wsi i rolnictwa, kluczowych dla likwidacji feudalizmu i budowy kapitalistycznej gospodarki w Prusach. Nie mniej istotne było zniesienie przymusu cechowego w miastach (1810) oraz wprowadzenie nowoczesnego systemu opodatkowania. Ostatni rozdział pierwszej części książki, zatytułowany *Skutki wojen 1806/1807 roku i polityka zagraniczna Prus w okresie 1808-1815*, przynosi omówienie sytuacji politycznej i ekonomicznej Prus po klęsce w wojnie z napoleońską Francją (1806-1812), przebiegu wojen w latach 1812-1813 oraz przebiegu i postanowień kongresu wiedeńskiego w latach 1814-1815.

Druga część książki, obejmująca lata 1815-1850, składa się z siedmiu rozdziałów, napisanych przez trzech autorów. Przegląd najważniejszych problemów ustrojowych i politycznych w niemal całym tym okresie, gdyż doprowadzony do wydarzeń po-

przedzających wybuch Wiosny Ludów, ponownie naszkicował Grzegorz Kucharczyk. Kwestię reform uwłaszczeniowych oraz rozwoju rolnictwa omówił w dwóch kolejnych rozdziałach niewątpliwy znawca tych zagadnień Bogdan Wachowiak. Kolejny rozdział autorstwa Grzegorza Kucharczyka to szeroka panorama procesu modernizacji rzemiosła i przemysłu, infrastruktury komunikacyjnej (w tym zwłaszcza kolejowej), polityki finansowej i celnej, handlu zagranicznego oraz procesów urbanizacyjnych i związanych z nimi konfliktów społecznych w miastach. Piąty rozdział napisany został przez Rafała Łysonia, który przedstawił procesy demograficzne, stratyfikację społeczną, stosunki narodowościowe i początki polityki germanizacyjnej. Prezentacja społeczeństwa pruskiego, w tym zwłaszcza znaczenia junkrów oraz burżuazji, posłużyła Łysoniowi jako podstawa do charakterystyki aktywności politycznej ludności niemieckiej i polskiej w Prusach, a także dość ogólnych rozważań o kształtowaniu się narodu niemieckiego w państwie pruskim. Ostatnie dwa rozdziały drugiej części książki są ponownie dziełem Grzegorza Kucharczyka, który omówił politykę wewnętrzną i zagraniczną Prus oraz przebieg Wiosny Ludów w monarchii Hohenzollernów. Oba te rozdziały stanowią dowód znakomitej orientacji autora w problemach politycznych XIX wieku, umiejętnie łączącego warstwę faktograficzną i wyjaśniającą. Jedynie ostatni podrozdział, poświęcony przebiegowi Wiosny Ludów w Wielkim Księstwie Poznańskim, napisał Rafał Łysoń, wykazując zresztą również duże rozeznanie w temacie i najnowszej literaturze przedmiotu.

Ostatnia, trzecia część książki, obejmująca dzieje Prus w okresie monarchii konstytucyjnej i jednoczenia Niemiec (1850-1871), składa się – jak już wspomniałem – z dwóch odrębnych całości. Pierwszą stanowi pięć rozdziałów poświęconych wyłącznie okresowi 1850-1871. Pierwszy rozdział to ponownie panorama polityki wewnętrznej i problemów kształtowania się ustroju w latach 1850-1870, autorstwa Grzegorza Kucharczyka. Problemy modernizacji rolnictwa oraz zakończenia reform agrarnych omówił Rafał Łysoń, dając raczej tylko zarys tych zagadnień. Niektóre stwierdzenia wydają się zbyt oczywiste, jak choćby kilka zdań o winiarstwie w Nadrenii z całkowitym pominięciem upraw winorośli i produkcji wina w innych częściach Prus, w tym w okolicach Zielonej Góry i Babimostu. Następny rozdział, *Rozwój przemysłu i handlu w Prusach w dobie rewolucji przemysłowej*, napisany został przez Grzegorza Kucharczyka, który szczególnie podkreślił rosnącą rolę państwa w stymulowaniu procesów gospodarczych przy jednoczesnej rezygnacji z daleko idącej regulacji całej gospodarki. Problemy demografii oraz udziału społeczeństwa pruskiego w życiu politycznym to temat kolejnego rozdziału opracowanego przez Rafała Łysonia, który częściowo rozwinął niektóre wątki, zarysowane już przez Grzegorza Kucharczyka w rozdziale otwierającym trzecią część książki. Kucharczyk jest także autorem piątego rozdziału, będącego znakomicie napisaną analizą polityki wewnętrznej i zagranicznej Prus w latach 1850-1871. Główną osią rozważań jest rywalizacja Prus

i Austrii o prymat w Niemczech, zakończona jak wiadomo proklamacją Cesarstwa Niemieckiego w 1871 roku.

Ostatnie trzy rozdziały książki, choć zamieszczone w części dotyczącej lat 1850-1871, obejmują cały zakres chronologiczny tomu, czyli lata 1806-1871. Pierwszy z nich, poświęcony stosunkom wyznaniowym i kościelnym, napisał Zygmunt Szultka, który kolejno omówił protestantyzm, katolicyzm oraz judaizm. Układ poszczególnych zagadnień jest wprawdzie niezbyt jasny i wręcz chaotyczny, ale pod względem faktograficznym autor zawarł wszystkie najważniejsze kwestie – nawet jeśli zdarzają się potknięcia, jak choćby stwierdzenie, iż zadaniem misji wewnętrznej miało być nawracanie na chrześcijaństwo, określenie zakładów diakonis (bez podania nazwy „diakonisa”) jako „instytucji pielęgniarских o półzakonnym charakterze” (s. 787-788) czy uznanie Gustav Adolf-Verein za organizację „typowo kościelną” (s. 788). Niestety gorzej wygląda warstwa wyjaśniająca, gdyż Szultka nie kryje swej niechęci wobec protestantyzmu, liberalizmu oraz oświecenia i próbuje dowieść, że Prusy były despotycznym państwem policyjnym, w którym katolicy byli obywatelami drugiej kategorii (s. 817). Źródłem tej niechęci do katolicyzmu miał być protestancki charakter Prus, który zobowiązywał rzekomo Kościół ewangelicki do „kształtowania wierności i czci wobec tronu, a na drugim miejscu Boga” (s. 778). Przykładem stylu, w jaki Zygmunt Szultka konstruuje swoją narrację, może być charakterystyka książki Dawida Friedricha Straussa *Das Leben Jesu, kritisch bearbeitet*, wydanej w 1835 roku: „W rzeczywistości badając metodą historyczno-filozoficzną Nowy Testament, autor nie był w stanie niczego dowieść, w tym życia Jezusa” (s. 781).

Z gruntu odmienny charakter mają ostatnie dwa rozdziały omawianego tomu, napisane przez Dariusza Łukasiewicza. Pierwszy z nich to szeroka panorama kultury i sztuki w Prusach, przedstawiona jako przejaw procesu przemian cywilizacyjnych w XIX wieku, prowadzących do umasowienia i jednocześnie komercjalizacji działalności kulturalnej i artystycznej. Spójność narracji tego rozdziału rozbija napisany przez Grzegorza Kucharczyka podrozdział traktujący o rozwoju nauk humanistycznych i pruskiej historiografii – skądinąd interesujące i finezyjnie ujęte spostrzeżenia autora mają jednak cechy nie tylko wyjaśniającego dziejopisarstwa, lecz również publicystyki politycznej, mającej przedstawić w krytycznym świetle niektóre aspekty twórczości Karola Marksa i Heinricha von Treitschkego. Ostatni rozdział autorstwa Dariusza Łukasiewicza stanowi swoistą kontynuację rozważań o przemianach cywilizacyjnych i kształtowaniu się społeczeństwa masowego, przynosząc szeroką prezentację przemian pruskiej mentalności, rodziny i życia codziennego, w tym warunków mieszkaniowych, biedy, chorób, przestępczości, spędzania czasu wolnego czy żywienia i konsumpcji.

Całość rozważań zamyka podsumowanie redaktora naukowego Grzegorza Kucharczyka, zatytułowane *Główne linie rozwojowe Prus w dobie kształtowania się*

kapitalizmu w latach 1806-1871. Autor wskazał, że zjednoczenie Niemiec w 1871 roku nie było tylko zwycięstwem pruskiego militarysty, gdyż złożyło się na nie kilkadziesiąt lat modernizacji państwa pruskiego po klęsce w 1806 roku. Reformy administracji, sądownictwa, finansów, armii, edukacji, stosunków własnościowych w rolnictwie stworzyły korzystne warunki dla kształtowania się nowoczesnej, kapitalistycznej gospodarki. Jak zatem podkreślił Grzegorz Kucharczyk, „rozwój i modernizacja pruskiej gospodarki w latach 1806-1871 nie były dziełem jakiejś niewidzialnej ręki rynku”, ponieważ to „państwo stworzyło ramy prawne dla tego rozwoju” (s. 1066). Ciekawie brzmią również stwierdzenia autora o ustroju politycznym oraz sytuacji katolików i Polaków w Prusach i innych państwach europejskich, łagodzące ostre oceny Zygmunta Szultki. Według Kucharczyka, na tle innych państw, „nie sposób zaliczyć państwa Hohenzollernów do szczególnie opresyjnych pod względem polityki wewnętrznej” (s. 1062), a „sytuacja Polaków pod rządami pruskimi korzystnie odbiegała od polityki realizowanej przez dwóch pozostałych zaborców” (s. 1064).

Lektura tak obszernego i wielowątkowego dzieła nie jest łatwa już choćby z powodu jego objętości, szkoda zatem, że dyktat księgowości dodatkowo utrudnił korzystanie z tego tomu – książka nie została zaopatrzona ani w indeksy, ani w wykaz literatury, a jedynie w wykaz ilustracji i streszczenie w języku niemieckim. Jest to znaczne zaniedbanie, gdyż poszczególni autorzy nie uzgodnili zasad pisowni nazw geograficznych czy zasad sporządzania odwołań do literatury. I tak Rafał Łysoń cytuje znaną syntezę dziejów Prus australijskiego historyka Christophera Clarka w angielskim oryginale⁴, Dariusz Łukaszewicz w niemieckim przekładzie⁵, ale żaden z nich nie wskazuje na polskie wydanie⁶. Podobnie jest z pisownią nazw geograficznych, zwłaszcza na obszarach znajdujących się poza terytorium współczesnych Niemiec. Na przykład Dariusz Łukasiewicz opisuje wydarzenia toczące się w Ortelsburgu i Memlu, nie podając, że chodzi o Szczytno i Kłajpedę, ale za to w tym samym rozdziale wspomina o Kostrzynie nad Odrą, choć konsekwentnie powinno być Küstrin an der Oder. Podobnie niekonsekwentny jest Zygmunt Szultka, który miasto Münster określa polską nazwą Monaster, ale jednocześnie wspomina o „biskupie regensburskim”, choć powinien raczej użyć przymiotnika „ratyzboński”.

Omawiana książka jest dziełem, które niewątpliwie wypełnia istotną lukę, jaką jest brak szczegółowych opracowań dotyczących historii Niemiec w języku polskim. Badania niemcoznawcze, przeżywające rozkwit w II Rzeczypospolitej i w PRL, po 1990 roku zostały znacznie ograniczone. Wielotomowe opracowanie dziejów Prus, uwzględniające najnowszy dorobek historiografii niemieckiej, polskiej, amerykańskiej i brytyjskiej, jest zatem dziełem, które może służyć przede wszystkim jako podrecz-

⁴ C. Clark, *Iron Kingdom. The Rise and Dwonfall of Prussia 1600-1947*, London 2006.

⁵ *Idem*, *Preussen. Aufstieg und Niedergang 1600-1947*, München 2007.

⁶ *Idem*, *Prusy. Powstanie i upadek 1600-1947*, Warszawa 2009.

nik pozwalający zapoznać się z przeszłością największego państwa niemieckiego, a tym samym lepiej zrozumieć współczesne Niemcy, będące największym krajem Unii Europejskiej.

Olgierd Kiec
Uniwersytet Zielonogórski